

"את פושקין הספיד לרמונטוב — ומי יספוד לגורדון?"

שיר המספד של ביאליק הצעיר על מות יל"ג

זיוה שמיר

שני משוררים השפיעו על ביאליק הצעיר יותר מכל, ולכבוד שניהם כתב שירי תהילה: "ל גורדון וש' פרוג. לכבוד פרוג כתב את האודה הקצרה "אל המשורר", המעידה על הערצה ללא סייג ונותנת ביטוי להתעלות הנפש והתפעלות החושים, שגרמה לביאליק הצעיר הקריאה בשירי פרוג. מתוך דחף-תהילה לשירתו של המשורר היהודי-רוסי, כתב ביאליק את האודה הקצרה, הדומה במקצת במיכנה הסטרופי שלה לאודה שכתב פרוג עצמו לכבוד י"ל גורדון, ואשר כותרתה אף היא "אל המשורר". האודה של פרוג חוברת לכבוד יובלו של יל"ג, והוקראה במישתה, שנערך לכבודו בפטרבורג, ביום 29 באוקטובר 1881, כנזכר בהערות השוליים לשיר "אל המשורר", בספר "כל שירי פרוג", בתרגומו של יעקב קאפלאן, ידידו של ביאליק.

האודה, שכתב פרוג לכבוד יל"ג כוללת אפוסטרופה, הכנויה מקווארטטים וקווינטטים לסירוגין (כל קווארטט חורו אבכא וכל קווינטט חורו אבאאב). היא פונה אל המשורר כאל נוכח, מפרטת באוזניו את מעלות שירתו ואת ערכה הלאומי, ומביעה את המשאלה לכל יחדל מלשורר "את שירתו שפת קודש היפות", כדי לעורר בעם תוחלת חבויה ולמען "תחזקנה ידינו הרפות". הדובר כשיר אף מביע את אמונו, כי יבואו ימים וקנתו המרה של גורדון תינעם לאוזן קוראיה, כאילו היתה שירת שמחה וניחומים. שירו של פרוג פונה אל המשורר הנערץ, מתוך תפישת-שיר רומאנטית, הרואה את אידיאל השירה ביצירה הספונטאנית, הנובעת מאליה, ללא כוונת מכוון. גורדון מתואר כאן כמשורר, שהאל חננו ב"כינור נעים זמירות", כדוגמת הנבל האֶאֱוֶלי, שהפך בתקופה הרומאנטית דפוס רווח, סמל השירה הספונטאנית, האידיאל שאליו נשואות עיני המשוררים.

"אל המשורר", שירו של ביאליק משנת תרנ"ב, הוא משריו היחידים, שלא ניכר בהם כפל ראייה כלפי מושא השיר. יחס הערצה לדמותו של המשורר האידיאלי, כמו ההוניה להעמיד בשירו אפותיאווה נשגבת ונלהבת, אינם מוטלים כאן בספק, ויש בהם השלמה לדבריו המרוממים של ביאליק באיגרת-נעורים שלו (אגרות ח"ג ביאליק, 1, מב'מד), על פרוג "אהוב המוזה" ו"ילד האלהים". ביאליק תיאר את פרוג באיגרת כמשורר "רב הנצחה", המיטיב להמריא אל-על ומיטיב לאחוז בנוצת הקולמוס.

אודה אחרת מאותה התקופה, שאף כוונתה להעמיד אפותיאווה למשורר נערץ, היא קינתו של ביאליק על מות י"ל גורדון — "אל האריה המת" משנת תרנ"ג. זוהי האודה הפורמאלית וההדורה ביותר, שכתב ביאליק, והיא בולטת בעושרה הסגוני העמוס, העומד בניגוד לסיגנון האודה הקצרה לכבודו של פרוג. ב"אל האריה המת" אין ביטוי לצער אישי על מות הגדול במשוררי ההשכלה. השיר אינו אלגיה, הנותנת ביטוי לרגשות אישיים, כי אם מיפגן ראוותני של יכולת פיוטית מושלמת ושל וירטואוזיות ושליטה בכל דרכי-המבע הקלאסיות. אין ב"אל האריה המת" ביטוי ישיר וספונטאני לרגשות תוגה, כי אם תגובה מחושבת ומתוכננת, שהמטיבאציה לכתיבתה היה הרצון להתנצח ולהתחרות עם משוררי התקופה על כתר השיכול והשלימות. על הכוח שדירבנו לכתיבת השיר,

אברות המליצה, לחוד חידות רבות ולהמשיל משל. קינה היא זאת, אבל בנטיה לנוסח האודה (ההדרגשה שלי — ז.ש.) שההשכלה גטתה אליה, וכאילו הציב בה ביאליק שלא מדעת גם מצבה לתקופה שיל"ג היה משוררה הגדול, שחתם אותה.

לחובר שייך, איפוא, את הקינה על מות יל"ג לז'אנר האודי, וראה בה אף מיפנה סימלי: סתימת הגולל על תקופת ההשכלה, בשיר משכילי כבד, בארוקי בסיגנונו ורב-רושם, שבו הפגין המשורר את כוחו ברזי הסיגנון הקלאסי. השיר מכיל, כמיטב מסורת האודה המשכילית, קאלאמבורים רבים ("לפאר תפארת כל פארות", "לארות לו אורות" וכו') ואלוזיות רבות לשיריו של גורדון, כשם שציין ביאליק עצמו באיגרת, שליוותה שיר זה ("רוב שירי גורדון ז"ל הגדולים והטובים רמזים בקינתו").⁸

י"ח רבניצקי, שסלד מן ה"מליצה" המשכילית,⁹ לא התלהב מן האודה¹⁰ החגיגית והמרוממת ומסיגנונה האורנאמנטאלי, וענה לביאליק, כי "בתים אחדים משיר זה מלאים חן מיוחד, לפי דעתו, אך יש גם חסרי כוח השיר. לא טובו בעיני, למשל, הניבים 'לפאר תפארת כל פארות' — — — וכדומה, אשר יזכירו את 'הנאומים הנעימים והניבים הנאומים' של שולמן.¹¹ ביאליק הזדוץ להשיג על האשמותיו של רבניצקי, והסביר בתשובתו,¹² כי הצירוף "לפאר תפארת כל פארות" ושכמותו אינם דומים ל"ניבים הנאומים" של שולמן, כי לא נועדו לתפארת המליצה והצליל, אלא לצורך כוונה מיוחדת וספציפית, הקשורה בהעשרה סימאנטית של האמור: "לפאר" בא מלשון "פארה" ("ענף", לפי הפסוק המקראי "כי תחבט זיתך לא תפאר אחרך", דברים כד, 20), וכוונתו "לקצץ פארות" ולא "לקשטן בפאר". במלים אחרות, לטענתו של ביאליק, משרת הצירוף פונקציה רפרנציאלית ולא פואטית, ועל כן השימוש בו מוצדק, לגיטימי ואין בו שמץ של מליצה. למעשה, נטל ביאליק את הצירוף הזה, בעל האיכות האליטראטיבית העשירה, משירו של גורדון "בית מועד" ("ומחלב כליות אשת תפארת / פארה פארותיה גפן אדרת"). תפקידו של צירוף זה בשירו של גורדון הוא תפקיד פארונומאסטי מובהק, ותירוצו של ביאליק לרבניצקי נמצא דחוק ובלתי-מספק; הצירוף אכן משכילי ומקושר, כפי שטען העורך בצדק.

השיר רצוף, כאמור, אלוזיות רבות לשיריו הנודעים של גורדון. השורה הראשונה כוללת רמיזה לסיום שירו של גורדון "תל אביב" ("גם עלי לא תאטר בור תחתיות פיה / כי תשוב נשמתי אל בית אביה"). בשלושת הבתים הראשונים מקונן הדובר על מותם של נשרים ולבאים ועל כריתתם של ארזים בהינף גרזינו של מלאך-המוות. לדעת לחובר,¹³ מרמזים דברים אלה למותם של אחדים מגדולי היהדות של התקופה,¹⁴ כשנים תרנ"א-תרנ"ב, שמותם הותרו חלל ריק ואווירית נכאים בציבור היהודי ובעולם הרבנות וחוכמת-ישראל. שורה 4 ("אם נשא המוות עוד נשר רב אבר") רומזת לשירו של גורדון "על כרחך אתה חי", שבו מתאר המשורר את עצמו על גבול ממלכת החיים וממלכת המוות ("וכבר העלה רוחי אבר כנשר").

תמונת הכינור הנוסף מור, ששירתו הופכת לקינה "שחורה כעורב", נטולה משירו של גורדון "בעלות השחר", ששימש שיר-הקדמה לשירי העלילה של יל"ג "מקורות ימינו". חומריו התימאטיים והלשוניים של שיר זה, המשוקעים בשירו הגנוז של ביאליק "חלום בתום חלום", מפורזים באודה "אל האריה המת" ומקנים לה את אחדותה. שירו של יל"ג מתאר את המטאמורפוז, שחלה ב"אני" המשורר עם התבגרו והתפכחותו ועם שלמד להבין את סבל בני-עמו. כנעוריו, לבשה בת-שירו "שלמת בד צחר" והתרפקה עליו באהבה; יחד עימה נסק המשורר אל-על ושגה בחלומות ובחזיונות עמימים. שירתו מלאה תענוגים, אהבה וידידות, ניחומים ותקות לעתיד. אך הנה, חל שינוי בהשקפת-עולמו "לאיש אחר הנה נהפכתי / לא אוכל עוד לשיר, רק אבל לעורר". משראה בחזיונותיו את עמו בעצם שפלותו, והבין את הרישעה והדלות, השולטים בחיי העם, ואת נכליהם של מנהיגיו — הפך כינורו לכינור נכאים, ושירתו — לקינה. עתה, חלומות "דראון עולם, עבטט ורפש" מכעתים אותו, ובת-שירו הפכה "שחורה כעורב".

תקוותו לעתיד היא ש"עוד יעלה השחר" ויעירו מיגונו ויביא מרפא לניגעי העם, אם עדיין תיתכן תקומה לעם ומרפא לנגעיו. בשירו של ביאליק כלול דיאלוג סמוי,

לו ראה יל"ג ז"ל מי ואיך יספידוהו — ושב למות, ואשלח את קינתי אשר קוננתי אני אליך.

העיד ביאליק עצמו באיגרת לעורכו וידידו י"ח רבניצקי, מחדש חשוון תרנ"ג, כחודשיים אחרי פטירתו של יל"ג:

קיבלתי מכתבך הגלוי אשר בו ביקשתני לספוד לגורדון ז"ל כנוח עלי הרוח — אנוכי לא עניתך, כי חיכיתי לראות אולי יקדמני אחר, הטוב ממני. הן לספוד לגורדון כראוי לא מלתא זוטרתא היא, את פושקין הספיד לרמונטוב — ומי יספוד לגורדון? אולם אחרי ראיתי את כל הקינות אשר קוננו עליו אלה הנדחקים מעצמם אל היכל השיר ואמרתי: לו ראה יל"ג ז"ל מי ואיך יספידוהו — ושב למות, ואשלח את קינתי אשר קוננתי אני אליך. ואתה אדוני איעצך — בקראך את קינתי זאת וזכרת את יתר הקינות אשר בל"ס (כלי ספק) קראת ב'הצפירה' וגם ב'המליץ' ומצאה קינתי כרגע חן בעיניך.

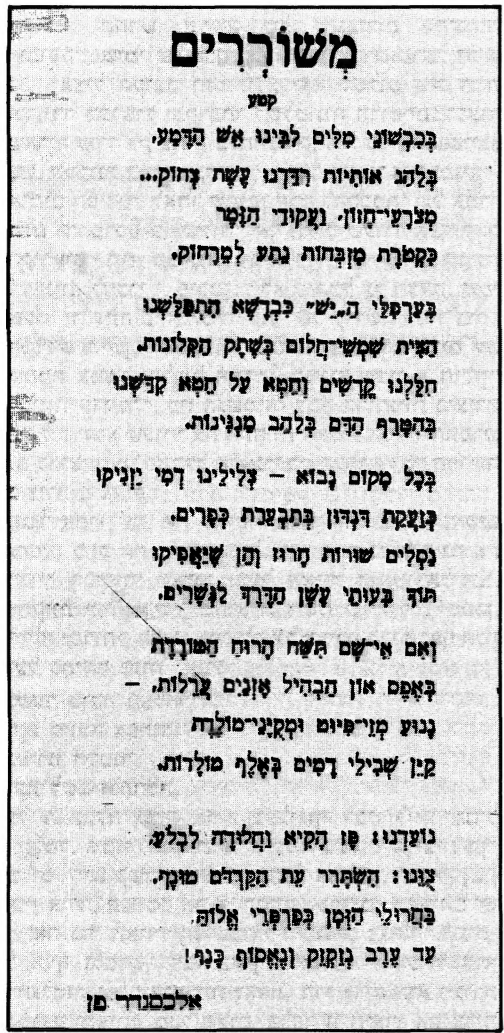
רוב שירי גורדון ז"ל הגדולים והטובים רמזים בקינתי זאת בכלל, ואתה קראנה בשים לב ובכוונה ומצאת וראית כי טובה הנה.¹

ביאליק רמז באיגרת זו, כפי שציין לחובר בשוליה, לקינת הבאות: "הוי אריאל", מאת יהודה ליב גמזו,² "הארי לאחר מותו" מאת ד"מ יעקובוביץ,³ "עלי גייל" מאת אלעזר הברשטס,⁴ "אבל כבד" מאת א"א פומפיאנסקי⁵ ו"על מות גורדון" מאת מ"מ דוליצקי.⁶ בפרק "שיר מספד על יל"ג",⁷ היטיב לחובר לתאר את השיר ולזהות את השתייכותו הז'אנרית:

קינה זו — "אל האריה המת" — שלא הכניסה לקבצי שיריו, היא שירה "לעת מצוא", שחובקה בדרך שירת ה"השכלה". הקולות שלה גבוהים מאד והמשורר מדבר בלשון נשגבה וכאילו מתאמץ להתרומם לספירה של מחשבה נעלה, העוברת את הגבול שהוא עומד בה. דומה כי הוא מעורר את עצמו להמריא, להנשא על

לפיכך הדיקציה גבוהה ומאופקת, הפאתוס מרוסן, הסגנון פורמאלי והאיכות החגיגית מובלטת באמצעות שאלות רבות ומרוממות וכן באמצעות מלות-קריאה רבות, כדוגמת "הוי", "והה", שאינן פאתטיות, כי אם אורנאמנטאליות (וגם מוסיפות הברה, במקרה של חסר בסכימה המטרית של הטור). הדובר המובלע בשיר, המדבר בגוף ראשון קולקטיבי, כשליח-ציבור חגיגי ונמליץ, נוקט לכל אורך השיר טון של דרשה מרוממת, בנוסח הנאום הפורמאלי והצרמוניאלי. "אל האריה המת" הוא שירו המשכילי ביותר של ביאליק, ובאורח סימלי-כמעט הריהו מהווה מעין חוליה מקשרת בין שירת יל"ג – גדול משוררי התקופה החולפת – ושירת ביאליק, הפותחת עינין חדש בתולדות השירה העברית.

- הערות:**
1. אגרות, א, נהנו.
 2. 'הצפירה', י"ג בתשרי תרנ"ג.
 3. שם, ה' בחשוון תרנ"ג.
 4. שם, י' בחשוון תרנ"ג.
 5. 'המליץ', י"ד בתשרי תרנ"ג.
 6. שם, י"ד בחשוון תרנ"ג.
 7. 'ביאליק' – חייו ויצירתו, א"ג, דביר, תל-אביב, תש"ד, 132-135.
 8. ראה: הע' 1 מדלעיל.
 9. כפי שיזכר ממכתביו לביאליק (למשל: אגרות, 1, נז), מספרו "דור וסופרו", א"ב, דביר, ת"א, תרפ"ז-תרצ"ח, קנא) ומרשימותיו ב'השלח' וב'פרס' בחתימת בר-קצין.
 10. לחובר (שם, ראה: הע' 7, 133) הדגיש, כי תקדימיה הקלאסיים של הסכימה הסטרופית ב"אל האריה המת" מתאימה יותר לארדה ולשירה אפית מאשר לשיר קינה ומיספד (ראה גם: שם, 135).
 11. אגרות, 1, נז, הע' 3.
 12. שם, שם.
 13. ר' הע' 7, עמ' 134.
 14. כדוגמת גרין ורש"י, פין, מגדולי חוכמי-ישראל, וכדוגמת הרב י"ד סולובייצ'יק והרב מ"ג יפה, מגדולי הרכנים ברוסיה, שנפטרו בשנים תרנ"א-תרנ"ב.
 15. ר' הע' 7, עמ' 134.
 16. שם, שם, בנושא זה טעה שאול טשרניחובסקי, במאמרו "ביאליק אמן הצורה", 'רמון', חוב' ג', ברלין, תרפ"ג, עשה שטען, כי ביאליק לא השתמש בצורות קלאסיות, כגון האוקטאבה והקסטינה. ביאליק כתב כמה משיריו המוקדמים, לרבות שיריים שפירסם (כגון "מנגינה לאהבה") בסכימה סטרופית זו.

מאזניים, גליין ביאליק, ז' בטבת תרצ"ג.

גורדון ("בעלות השחר")	ביאליק ("אל האריה המת")
ארעיש מיתרי נכלי ארעיש לא ארף וזמיר עריצים במרום אשמיע.	ואצבעות נוטפות מור תרדנה תעלינה ורעדו הנימין, זמיר עריצים תענינה.
קולות אלוהים יתמלטו, יעלו רומה, וכרובים ינשאו וחלומות אחלומה.	וקולות אל יתמלטו, יאבירו מרום, עמם חסך נפשו וגלוית עינים.
אז תקום עמי בת שירי תמתי לובשת עדנים שלמת בד צחר.	אז תרחץ הליכיה בדבש וחלב, אור נוגה תעטה כשלמת בד צחר.
מני אז בת שירי שחורה כעורב.	ויטכול ברעל בת-שירו הצחורה ותשחר כעורב — — —
חלומות רעים בלילה בעתוני — — — אחלום דראון עולם עבטיט ורפש.	— — — ויבעתוהו חלומות רעים: עבטיט עד, עבדות עולם ומראות נגעיים...

61) הוא אינוורסיה מכוונת של תיאור שירתו של הזמיר-המשורר, בשיר-ההקדמה של גורדון "הזמיר והצרעה" ("אז דונג ודבש כדבורה הולת"). הטחת ההאשמה נגד מנהיגיו של העם בשורה 72 ("הטופלים תפל אל בונים מהבילים") דומה להאשמתו של גורדון נגד הרועים-המנהיגים, המכלים את העם בהבליהם (בשירו "טפה זו מה תהי עליה?"). תמונת המשורר, המוריד את כינורו מעל הערכים (בשורות 90-98), מרמזת לשיר-הפתיחה של גורדון "ברכת ישרים", שבו מתואר המשורר, המוריד את הנבל מעל הערכים, על נהרות כבל (בניכר) ומכוונן את מיתריו, כדי לשוב ולהפיק ממנו זמירות ונגינות חדשות (שירים על תור-הזהב של העם, ועל ימי-עברו המפוארים). תמונת הכוכבים, הדורכים מיעקב (בשורות 94-93) רומזת לשירו של גורדון "כוכב השבט", וסופו של השיר, המדבר על הבנים, שהתנכרו לעמם ועתה חוזרים הם בתשובה, משמש אנטיטיזה והשלמה לשירו הנודע של גורדון "למי אני עמל?". שיר זה של גורדון מככה את התנכרותם של בני-הנעורים לשפה העברית ולתרבותה, ומסיים בשאלה:

היו מי יחוש עתידות, מי זה יודיעני
אם לא האחרון במשוררי ציון הנני
אם לא גם אתם הקוראים האחרונים?!

ביאליק מסיים בשאלה, שצדדי דמיון וקונטראסט לה לשאלתו של גורדון: "תנים היית לבכות ענותנו / מי יהיה הכינור לשיר שירותינו?". גורדון היה משורר הבכי ומקונן הדור; מי יזכה לשיר את שיר התחייה והחופש? על שאלה זו העיר לחובר, בדרך ההשערה, כי לביאליק "היו כנראה רגעים שלבו נבא לו מי יהיה הכינור לשיר שירותינו, אלא שהוא האמין ולא האמין עוד וחרד ושאל...¹⁵ השערותו של לחובר התבססה, כנראה, על דבריו של ביאליק עצמו באיגרתו לרובניצקי על "אל האריה המת" ("את פושקין הספיק לרמונטוב — ומי יספוד לגורדון?"). מן הסתם, הכיר ביאליק כבר בראשית דרכו בכוחו וביכולתו, אם השים עצמו במקומו של לרמונטוב, מי שגילם בשירתו את פיטגת הדישגים של דורו ושל אומתו.

האודה "אל האריה המת" נכתבה באוטאבה רימה (בסכימת חריזה אבאבאבגג), שעליה העיר לחובר, כי המשורר בחר "בצורה קלאסית, שאינה רגילה הרבה בשירה העברית — — — והשתמשו בה בספרותנו העברית החדשה רק משוררים מעטים, רובם מהאסכולה האיטלקית — — — ויל"ג אף הוא השתמש בה בחלק הראשון של "אסנת בת פוטיפרע" וב'מלחמות דוד בפלישתים' — — — כי צורה זו — — — מתאימה יותר לשירת העלילה, אף כי השתמשו בה משוררים גם בשירת ההיגיון, ולגבי הקינה היא אמנותית ביותר".¹⁶ לחובר הטעים, איפוא, את אי-ההתאמה שבין המיבנה הסטרופי המחושב והמכולכל, שתכוננו האמנותי אינו מותיר מקום לרגש והמכולכל, ובין הז'אנר והתכלית שלמענה נכתב השיר ("ולגבי קינה היא אמנותית ביותר"); אולם, "אל האריה המת" איננו אלגיה או קינה, ואין בו כל התיימרות לשקף רגשות כנים של צער, הנובעים מן הלב. שיר זה נועד לפאר ולרומם דמות נערצת, בלתי-מוכרת למשורר ולסגוד לה, כשם שסוגדים לאובייקט דומם רב-תפארת, פסל או אנדרטה.

שירו של גורדון "בעלות השחר" הוא, איפוא, גם שיר-מפתח להבנת הסכימה, שעמדה לנגד עיניו של ביאליק בחיבור האודה "אל האריה המת". כמו שירו של גורדון, כך גם שירו של ביאליק, עומד על מיבנה דיאלקטי, המדגיש את תפארת העבר, את ההתעלסות באהבים עם בת-השיר בשנות הנעורים, קודם המשבר וההשתנות; את המטאמורפזה, שחלה במשורר, אחר שנסק אל-על ונפל מן המרומים, והחל להתענות בחלומות ביעותים על שבר בת-עמו; את תקוותיו של המשורר ש"עוד יעלה השחר" ועוד יבוא מזור לנגעי העם ולשברו.

בשירו של ביאליק כלול רעיון השיבה והתשובה, שאינו בא לידי ביטוי בשירת גורדון המשכילית הפראגמטית, שנכתבה ברובה לפני התמורות, שהתחוללו בתרבות היהודית בעקבות פרוץ המהפכה. יל"ג המשכילי זכה לראות "כי שבו הבנים / שלכת הרחיקו אל חיק אמותיהם". באמירה זו כלולה גם מעין קינה על המשורר הלאומי לא זכה לראות אלא את תחילת תהליך-השיבה ועל שכינורו נדם, טרם הפיק שירה חדשה — שירת התחייה והחופש.

ביאליק הרגיש והדגיש, איפוא, בשירתו האודיית הגדולה על יל"ג, כי יל"ג היה גדול משוררי דורו, אך לא חרג משירת בני-דורו; את שירת החופש והדרור, התחייה והשיבה אל כור-המחצבת, הותיר לבאים אחריו. כוללה כאן במרומז גם ביקורת סמויה כלפי שירת גורדון, שלא השכילה להסתגל לתמורות ולא השתנתה לפי רוח הזמן, בצד אפותיאודה נלהבת ומרוממת על הארז, שנגדע והותיר אחריו את אזובי הקיר — את המשוררים המינווריים של "דור המעבר". תיאור הנסיקה אל המרום, מראה הכוהנים המכניסים מטבח אל צאן הקודשים והנפילה מטה אל חלאת החיים — כל אלה מרמזים לשירו של יל"ג גורדון "בירח בלילה", שממנו לקוחה אף תמונת ההיכל ההרוס והמבוקע, שקירותיו מתפוררים ומטים לנפול:

גורדון: ("בירח בלילה")
וארא בתמונה היכל תפארת
ובקיעים בו רבו פרץ על פרץ
טיחו נופל, קורתו מתפוררת

ביאליק: ("אל האריה המת")
אז יראה היכל עמו ארמונו הנוטש
את חיצו כי נופל כי תפל הטיח
ממסד עד טפחותיו כי נבקע כי רוטש.

אף תמונת האשה הזקנה, דמותה המואנשת האליגורית של "שפת אלוהים חיים" (בשורה 36), מרמזת לקינתו של גורדון על מות מיכ"ל ("הוי אח"), שבה מופיעה השפה העברית בדמות אשה זקנה ובלה, עוטת שחורים. תמונת הנסיקה אל-על בשלמת האור ותיאורה של בת-השיר, ההוגה תמורות כציפור כודר בין החורבות, לקוחים משירו של גורדון "סילוק שכניה". תיאור העם כרחלים נאלמות מרמז לשירו של גורדון "עדר ה'". תיאור אירת הנכאים, שהשתררה בנפשו של המשורר ("ומאז רוח כהה לבשה שירתו", שורה 57), מרמז לתיאור היגון בשירו של גורדון "חג לה" ("סורי רוח כהה, סורי עזביני") ותיאור שירתו של המשורר, אחרי שנפלה רוחו ("ודבש מהול ברעל נזלה שירתו", שורה